

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

УДК 75.025.4:75.046

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/79-1-6>

Наталія АНТОНЕНКОВА,

orcid.org/0000-0002-6222-2616

*аспірантка кафедри реставрації та експертизи творів мистецтв
Харківської державної академії дизайну і мистецтв
(Харків, Україна) natantonenkova787@gmail.com*

Анатолій ДОЛУДА,

orcid.org/0000-0002-9410-1536

*кандидат технічних наук,
доцент кафедри реставрації та експертизи творів мистецтв
Харківської державної академії дизайну і мистецтв
(Харків, Україна) exp.doluda@gmail.com*

Олександр СМІРНОВ,

orcid.org/0000-0001-6398-2855

*кандидат технічних наук, старший дослідник,
провідний науковий співробітник
Національного наукового центру «Інститут судових експертиз
імені Заслуженого професора М.С. Бокаріуса»
(Харків, Україна) smirnov_alexa@ukr.net*

ДОСЛІДЖЕННЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКОЇ ІКОНИ «БОГОМАТЕРІ З НЕМОВЛЯМ» НЕВІДОМОГО АВТОРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ СТ.

У статті досліджено ікону «Богоматір з Немовлям» другої половини ХVІІІ століття, яка походить із села Клепали, розташованого на території сучасної Сумської області, що належала до історичного регіону Сіверщини. У процесі дослідження виявлено специфічні художні та техніко-технологічні особливості ікони, що відображають характерні риси іконописних традицій Чернігово-Сіверського регіону. Проведений аналіз показав поєднання типових для українського іконопису рис з елементами стилю рококо, що вказує на вплив західноєвропейських художніх традицій. Крім того, досліджено іконографічні особливості твору, що відносять пам'ятку до типу Дексіократуса, поширеного в східнохристиянському іконописі зображення Богоматері з Немовлям. Водночас, у композиції відзначено елементи, що мають західноєвропейські впливи, зокрема це стосується форми та пластичності фігур, що характерно для стилю рококо. Ікона демонструє синтез української іконописної традиції з європейськими художніми тенденціями.

Приладові дослідження, що охоплювали спектральний аналіз, мікроскопію та дослідження в ультрафіолетовому випромінюванні, дозволили детально вивчити матеріали, використані для створення ікони, та підтвердити її належність до мистецької традиції Сіверщини. В результаті досліджень виявлено пізні нашарування, не притаманні оригінальному задуму ікони, які значно спотворювали її колорит та первісний вигляд. У статті також представлено результати мікробіологічного аналізу, який виявив ураження ікони мікроміцетами, що свідчить про тривалий негативний вплив зовнішніх факторів на стан твору.

Після комплексного аналізу стану збереженості ікони було розроблено реставраційний алгоритм, який охоплює видалення пізніх нашарувань, консервацію автентичних матеріалів, відновлення початкового колориту та збереження стилістичних особливостей твору.

Ключові слова: Богоматір, іконопис, реставрація, нашарування, ознаки, стиль рококо, Чернігово-Сіверщина.

Nataliia ANTONENKOVA,

orcid.org/0000-0002-6222-2616

*PhD Student at the Department of Restoration and Art Expertise
Kharkiv State Academy of Design and Arts
(Kharkiv, Ukraine) natantonenkova787@gmail.com*

Anatolii DOLUDA,

orcid.org/0000-0002-9410-1536

*Candidate of Technical Sciences,
Associate Professor at the Department of Restoration and Art Expertise
Kharkiv State Academy of Design and Arts
(Kharkiv, Ukraine) exp.doluda@gmail.com*

Oleksandr SMYRNOV,

orcid.org/0000-0001-6398-2855

*Candidate of Technical Sciences, Senior Researcher,
Leading Research Fellow at the National Scientific Center
"M.S. Bokarius Forensic Science Institute"
(Kharkiv, Ukraine) smirnov_alex@ukr.net*

RESEARCH AND RESTORATION OF THE CHERNIHIV-SIVERSHCHYNA ICON "THE MOTHER OF GOD WITH THE CHILD" BY AN UNKNOWN AUTHOR OF THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY

The article investigates the icon "Mother of God with the Child" from the second half of the 18th century, originating from the village of Klepaly, located in the territory of the present-day Sumy region, which historically belonged to the Sivershchyna region. The research revealed specific artistic and technical-technological features of the icon, reflecting the characteristic traits of the Chernihiv-Siverskyi iconographic traditions. The analysis showed a combination of features typical of Ukrainian iconography with elements of the Rococo style, indicating the influence of Western European artistic traditions. Moreover, the iconographic characteristics of the work were studied, classifying the artifact as belonging to the Dexiokratous type, commonly found in Eastern Christian iconography depicting the Mother of God with the Child. Additionally, elements influenced by Western European art were noted in the composition, particularly in the form and plasticity of the figures, which is characteristic of the Rococo style. The icon demonstrates a synthesis of the Ukrainian iconographic tradition with European artistic trends.

Instrumental studies, including spectral analysis, microscopy, and ultraviolet radiation examination, allowed for a detailed investigation of the materials used in the creation of the icon, confirming its belonging to the artistic tradition of Sivershchyna. The research also revealed later additions that were not part of the original design of the icon and significantly distorted its color scheme and initial appearance. The article also presents the results of microbiological analysis, which detected damage to the icon by micromycetes, indicating prolonged exposure to adverse external factors affecting the condition of the artwork.

Following a comprehensive analysis of the icon's preservation state, a restoration algorithm was developed. It includes the removal of later additions, the conservation of authentic materials, the restoration of the original color scheme, and the preservation of the work's stylistic features.

Key words: *Mother of God, icon painting, restoration, overpainting, features, Rococo style, Chernihiv-Sivershchyna.*

Постановка проблеми. Основною проблемою дослідження є неможливість точної атрибуції ікони без виявлення та систематизації її характерних художніх і техніко-технологічних ознак. Наявність пізніх нашарувань значно ускладнює процес аналізу іконографічних особливостей та стилістичних рис, що впливають на визначення походження і автентичності твору. Встановлення складу матеріалів, з яких створена ікона, є критично важливим для розуміння її належності до мистецької традиції Чернігово-Сіверщини. Окрім цього, детальне вивчення стану пам'ятки необ-

хідне для розробки оптимальних реставраційних заходів, які б забезпечили її збереження та відновлення автентичного вигляду.

Аналіз досліджень. Наукове вивчення традицій іконопису Чернігівського регіону має глибокі історичні корені. Ще у XIX ст. дослідники, такі як Ф. Буслаєв, Д. Ровінський, та протоієреї церкви І. Бухарев і Т. Верховський, писали про іконописні осередки Чернігівщини. У XX та XXI століттях чернігівська ікона була предметом досліджень мистецтвознавців О. Пономаревської, О. Травкіної, А. Адруга, О. Романів-Тріски, С. Акименка

та інших. Їхні праці охоплювали широкий спектр аспектів, пов'язаних з цією темою, проте низка питань залишилася недостатньо вивченою або була висвітлена лише побіжно. Одним із таких малодосліджених аспектів є проблема атрибуції творів Чернігово-Сіверських іконописних осередків, а саме відсутність чітко сформульованих та беззаперечних ознак, що дозволяють стверджувати про її надійність та беззаперечність.

Мета статті. Проаналізувати специфічні художні та техніко-технологічні особливості ікон Чернігово-Сіверського регіону, визначити та систематизувати їх чітких характерні ознаки, що дозволить відмежувати їх від інших напрямків сакрального живопису. Розробити алгоритм реставраційних заходів, які б сприяли збереженню і відновленню первісного вигляду ікони, що після їх втілення забезпечили б автентичність та цілісність твору.

Виклад основного матеріалу. Ікона «Богоматір з Немовлям» другої половини XVIII ст. (рис. 1.) походить з історичних теренів Сіверщини, із с. Клепали (нині Сумська область). Наприкінці XVIII ст. село належало до Путивльського повіту Курської губернії, який межував з Чернігівською губернією (Коротких, 2017а). На основі статистичних даних описів Чернігівської губернії встановлено, що впродовж кінця XVIII–XIX ст. на Сіверщині існували осередки іконопису у Чернігові, Ніжині, Новгород-Сіверському, Стародубі, Погарі, Борзні, Кролевці, Коропі (Акименко, 2011) Новгород-Сіверський осередок розташований

Рис. 1

найближче до Путивльського повіту, і є ознаки, що ікона могла походити з цього регіону, або, що на живописний осередок, де вона створювалась, цей регіон мав значний вплив.

Про це свідчить те, що Ікона «Богоматір з Немовлям» має ряд технологічних та стилістичних ознак, характерних як раз для іконопису Чернігово-Сіверщини. Так, ікони цього регіону написані переважно олійними фарбами на деревині. Грунт та паволока зазвичай відсутні. Дошки проклеювались тонким шаром тваринного клею, після чого на них наносилась імприматура червоного кольору (Осадча, 2013). Для ікон характерні наступні стилістичні особливості: фігури святих змодельовані конструктивно-лінійно, трактовка форми – площинна, присутні графічні лінії, в той час як обличчя та руки моделювались об'ємно. Характерною художньою особливістю чернігово-сіверських ікон є великі за розміром руки святих (Понамаревська, 2008). На випуклих частинах облич, одязі, декорі накладався корпусний мазок, щоб виділити їх на темному тлі.

Кольорова палітра на іконах Чернігово-Сіверського регіону стабільна: зелений, білий, жовтий, червоний, коричневий, іноді синій. Ці кольори постійно повторюються в таких комбінаціях-тріадах: чорний – червоний – білий, жовтий-рожевий (або червоний, коричневий) – зелений, червоний (коричневий) – синій – жовтий. Часто зустрічається вохристе та коричневе тло (Понамаревська, 2008).

На іконі, що досліджувалася, присутні ознаки стилю рококо, які проявляються в наданні персонажам портретних характеристик, що зближує їх з зображеннями західноєвропейських Мадонн; зображенні незвичайних для православної іконографії форм одягу, що нагадують середньовічне вбрання; орнаменті по периметру роботи у вигляді с-образних закручених стеблин. В правому верхньому куті іконописець розмістив популярні в живописі рококо фігурки путті.

Стиль рококо проникає в український живопис в другій половині XVIII ст., отже можна стверджувати, що ікона «Богоматір з Немовлям» належить до цього періоду (Долуда, 2021).

Іконографія Богоматері в стилі рококо є результатом багатовікової еволюції іконографії цього сюжету. Зображення Богоматері бере свій початок в сирійсько-єгипетському мистецтві, де відчутний його зв'язок з зображеннями Ізиди з немовлям Гором. Після рішень Єфеського та Халкідонського соборів (V ст.) культ Богородиці затвердився в Константинополі, куди в 458 р. з Єрусалима було перенесено реліквію – мафорій Богоматері.

Церковна традиція вважає найдревнішим зображенням образ Богоматері з немовлям Христом на руках – так звану «Одигітрію». Найбільш ранні зображення в римських катакомбах III–IV ст. презентують три типи сидячої Богоматері. Перший варіант – Марія держить Немовля прямо перед собою, другий – Немовля знаходиться з лівого боку, третій – Богоматір тримає Немовля на лівому коліні. Останній тип найбільш близький до іконографічного типу Одигітрії. На сході цей тип виділився з історичної сцени «поклоніння волхвів» і набув рис іконного репрезентативного образу.

Велике розповсюдження набув тип Богоматері, що стоїть в зріст, який презентований в мозаїках Санта Марія Маджоре (V ст.) і Санта Марія Антика (поч. VIII ст.) в Римі. На основі цього вже сповна складеного до X ст. типу стали складатися поколінні і поясні варіанти Одигітрії, що стали головним прототипом іконного образу. Іконографічний тип поясної Одигітрії з'являється в Давній Русі вже у XII ст.

В іконографії Одигітрії склалось багато варіантів, які розрізняються незначними відхиленнями від традиційного канону в позах, деталях одягу, і називаються за місцем їх шанування. Є багато варіантів де, наприклад, у Немовляти в руках скіпетр та держава (Шестоківська, Цесарська), книга (Ченстохівська, Крупецька, Озерянська), голуб (Конівська), розвернутий свиток (Єгипетська, Муромська, Феодотівська), іноді жест благословення направлений безпосередньо на глядача (Попська, Іллінська-Чернігівська, Корсунська) або Немовля обома руками тримається за руку Матері (Страсна).

В іконографії також широко відомі дзеркальні переводи, коли Немовля зображується сидячим на правій руці Богоматері. Історик Кондаков вважає, що такі образи з'являються вже в XI–XII ст. Такий іконографічний тип – різновид Одигітрії – має назву Панагія Декса або Дексіократуса.

Ікона «Богоматір з Немовлям», що досліджувалася, відноситься до іконографічного типу Дексіократуса. Зображення Богоматері поясне, голова злегка нахилена до Немовляти Христа, права рука піднята в молитовному жесті на рівні грудей. Немовля сидить на правій руці матері високо і прямо, в легкому розвороті до неї, голова трішки відкинута назад. Права рука Немовляти складена в іменословному благословляючому жесті. Богоматір одягнена в червоний мафорій та темно-зелену туніку. На голові у неї вохристо-зелений платок. Немовля одягнене в біле вбрання. Типи вбрання, а також портретні характеристики, що надані персо-

нажам, відсилають глядача до зображень західноєвропейських Мадонн. Ікона була списана з гравюри за картиною, що зображувала Мадонну з Немовлям. Права рука Богоматері лежить на сфері вохристого кольору, ймовірно, це держава – символ царської влади. В нижньому правому куті зображено розгорнуту книгу, на якій лежить розп'яття та троянди, що також є типовим для західноєвропейських зображень (Коротких, 2017b).

Ікона «Богоматір з Немовлям» написана на липовій дошці з вертикальним напрямом волокон і двома зустрічними врізними шпугами на тильному боці. Дошка мала вигнуте короблення, зумовлене її усушкою, тріщини на торцях та тріщину на лицьовому боці в центральній частині основи. З тильного боку присутнє загальне пилове забруднення а також сліди життєдіяльності мікроорганізмів у вигляді білого нальоту на деревині та темної плями в центрі основи. В результаті життєдіяльності жуків-древоточців утворились численні льотні отвори на тильному боці та торцях, найбільш постраждали нижні кути основи та шпуги.

Паволока на роботі відсутня, в якості ґрунту на дошку нанесена імприматура коричнево-червоного кольору. Ікона написана олійними фарбами. Фарбовий шар тонкий, з потовщеннями на одязі та орнаменті по периметру роботи. До початку реставрації були наявні механічні пошкодження по периметру роботи у вигляді подряпин та потертостей. Зв'язок фарбового шару з основою незадовільний, присутні втрати фарбового шару та здуття, що переходили в осипи. Фарбовий шар вкритий вертикальним продольним кракелюром основного походження з піднятими краями, що повторював напрям волокон деревини.

Поверхня ікони матова. Лакова плівка тонка, присутня в тому числі в місцях втрат фарбового шару – з чого зроблено висновок, що лакове покриття не було авторським.

При надходженні на іконі були присутні сліди попередніх реставраційних втручань: за допомогою акрилової шпаклівки виконане поновлення втрат основи в лівому нижньому куті та верхній частині роботи. Реставраційні вставки мали нерівну поверхню – виконані не до рівня авторського живопису. В місцях вставок нанесені тонування олійною фарбою. Реставраційні вставки добре просліджувались і на рентгенограмі.

В УФ випромінюванні спостерігалася нерівномірною люмінесценція лакової плівки: по периметру роботи вона була сильнішою. Виявлено, що лак нанесений жорстким пензлем, про це свідчили характерні сліди у верхній частині роботи.

В верхній частині роботи, нижньому правому куті, а також на лику та мафорії Богоматері добре просліджувались поновлення авторського живопису – неавторські записи, які при дії УФ променів мали вигляд темних плям (рис. 2).

Рис. 2

Для проведення рентгенофлуоресцентного аналізу пігментів ікони було відібрано проби зеленого, синього, червоного, коричневого пігментів, білил та вохри.

Червоний, коричневий кольори та вохра мали у своєму складі велику кількість Fe (залізо). Це свідчило про те що, вони належать до пігментів на основі оксидів заліза. Аналіз білил показав, що фарба складається з Pb (свинець) та C (вуглець), на основі чого можна зробити висновок, що пігмент належить до свинцевих білил.

Зразок синього кольору показав наявність елементів Pb (свинець), Fe (залізо) та Al (алюміній), що свідчить про те що фарба є сумішшю таких пігментів як берлінська лазур та свинцеві білила. А зразок зеленого виявився поєднанням берлінської лазурі, вохри та свинцевих білил.

Для визначення складу лаку було проведено аналіз ІЧ-спектроскопії. Отриманий спектр мав характерні піки поглинання при довжині хвиль 1726 та 1454 cm^{-1} , що свідчить про присутність дамари у складі лаку; і не містив типових для шелаку широких піків у діапазоні 1000–1050 cm^{-1} .

Для мікологічного аналізу було взято:

– змиви: з фарбового шару (одяг Богородиці в нижньому лівому куті роботи), розколу в верх-

ній частині роботи, темної плями з тильного боку і лівого торця;

– скребки: з фарбового шару, розколу в верхній частині роботи, темної плями з тильного боку та деревини з верхньої шпуги (Коротких, 2017b). Визначення зразків проводилося методом світлової мікроскопії у краплі води з використанням фахових визначників (Коваль, 2014).

Відібрані для аналізу скребки дали негативний щодо мікроміцетів результат при культивуванні.

Змиви з фарбового шару, розколу основи на лицьовій стороні та торця дали позитивний результат. На фарбовому шарі та розколі основи виявлено *Penicillium frequentans* Westling (пеніцилій частий), на торцях виявлено *Alternaria tenuissima* Wiltshire (альтернарія найтонша).

Після ретельного аналізу отриманих даних проведена безпосередньо практична реставрація пам'ятки.

Фарбовий шар укріплювався шляхом застосування 5%-го осетрового клею з додаванням антисептика Preventol on extra. В зонах здуття фарбового шару теплий клей вводився за допомогою шприца.

Далі проводилося видалення старих реставраційних вставок – записів. Тонування в місцях попередніх реставрацій видалялося ватним тампоном, змоченим у суміші пінену та етилового спирту (2:1). Вставки реставраційного ґрунту були попередньо розм'якшені водно-спиртовим компресом (1:1, експозиція 30 секунд), після чого видалені механічним способом за допомогою скальпеля.

Дезінфекція пам'ятки виконувалися з метою знищення мікроміцетів, що було виявлено на поверхні твору, та запобігання їх подальшого розвитку, який міг виникнути після насичування твору глютиновим клеєм, складові частини якого є живильним середовищем для мікроорганізмів. Дезінфекція виконувалася з використанням водного-спиртового розчину, до якого було додано 3% антисептика Preventol on extra.

Укріплення ветхої основи виконувалось шляхом її насичення спиртовим розчином Paraloid B72. На поверхню тильного боку твору розчин наносився за допомогою пензля та шприца. Деревина кілька разів насичувалася 3%-м розчином, після чого його концентрація поступово збільшувалась до 5%. Після кожного насичування дошка вистоювалася до повного висихання.

Поновлення втрат деревини виконувалось за допомогою рослинних волокон, насичених 7%-м глютиновим клеєм та суміші клею і деревної муки, якими заповнювались отвори й утрати. Тонування виконувались акварельними фарбами з додаванням бичачої жовчі. Після чого виконувалися

Рис. 3

лася гідрофобізація основи з використанням розчину воску зі скипидаром у пропорції 1:4.

Видалення неавторської лакової плівки виконувалось за допомогою ватного тампону, змоченого в суміші пінену та етилового спирту (1:1). Під дією розчину плівка набухала, після чого видалялась механічним способом за допомогою скальпеля.

Після видалення плівки з місць втрат фарбового шару, нарешті, стало можливим видалення щільних пилових забруднень, що знаходились під нею. Забруднення розм'якшувались за допомогою розчину етилового спирту та дистильованої води (у пропорції 1:3), після чого видалялися за допомогою скальпеля. Після очищення місця втрат фарбового шару проклеювалися 6%-м глютиновим клеєм з додаванням антисептику Preventol on extra. Далі підводився реставраційний ґрунт на основі 7%-й глютинового клею та крейди (рис. 3).

Перед виконанням тонувань ґрунту робота покривалася реставраційним шаром лаку. Тонування виконувались акварельними фарбами з додаванням бичачої жовчі в тон та колір авторського живопису. Ізоляційний шар лаку (у вигляді суміші дамарного лаку і пінену у пропорції (1:1) наносився на поверхню фарбового шару за допомогою ватно-марлевого тампону.

Отже, можна підсумувати, що відновлення пам'ятки чернігівсько-сіверського іконопису відбувалось в декілька взаємопов'язаних етапів.

Спочатку комплексне дослідження ікони «Богоматір з Немовлям» дозволило встановити, що зображення відноситься до іконографічного

Рис. 4

типу Дексіократуса (Панагія Декса), за стилістичними та техніко-технологічними особливостями належить до Чернігово-Сіверського регіону та датується другою половиною XVIII ст.

Окрім цього був виявлений загальний незадовільний стан твору, в тому числі наявність пізніх нашарувань у вигляді реставраційних втручань – вставки ґрунту, тонування втрат фарбового шару, реставраційний лак поверх втрат та ущільненого пилового забруднення.

На основі досліджень проведено ряд реставраційних заходів, спрямованих на збереження та відновлення стану твору: укріплено основу, фарбовий шар і ґрунт; відновлено втрачені частини основи, видалено пізні нашарування – записи, поповнено та затоновано втрати ґрунту та фарбового шару. В результаті проведених реставраційних заходів ікони «Богоматір з Немовлям» повернуто до експозиційного вигляду (рис. 4).

Висновки. Дослідження ікони «Богоматір з Немовлям» другої половини XVIII століття, походження якої пов'язане з історичними теренами Сіверщини, дозволило виявити й систематизувати характерні художні та техніко-технологічні особливості твору, що дозволили виявити її атрибутивні ознаки. Ікона демонструє поєднання традиційних рис українського іконопису із західноєвропейським стилем рококо, що проявляється у формі, пластичності фігур та декоративних елементах. Цей факт свідчить про культурний обмін та впливи західноєвропейських художніх течій на регіональний іконопис Сіверщини у другій половині XVIII століття.

Аналіз матеріалів, зокрема пігментів та структури основи, підтвердив належність ікони до традицій Чернігово-Сіверського іконопису. Проведені приладові дослідження стану ікону виявили пізні нашарування та втручання, які значно змінили оригінальний вигляд ікони, а також мікробіологічні ураження, що свідчать про погіршення стану збереженості твору під впливом зовнішніх чинників.

Результатом комплексного дослідження стало розробка алгоритму реставраційних заходів, який передбачає консервацію оригінальних матеріалів, видалення пізніх нашарувань та відновлення авторського колориту пам'ятки. Це сприятиме збереженню автентичності та первісного вигляду ікони, що має вагоме значення для збереження культурної спадщини Сіверщини та її художніх традицій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акименко С. Перші старообрядницькі осередки на Чернігівщині. Сіверянський літопис. Чернігів, 2011. 180 с.
2. Beever R. E., Bollard E. G. The Nature of the Stimulation of Fungal Growth by Potato Extract. *Journal of General Microbiology*. 1970. Volume. 60, No.3.
3. Долуда А. О., Пукліч О. С., Манжелій Т. С. Дослідження об'єктів живопису та творів із кераміки. ННЦ «ІСЕ» ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса. Харків, 2021. 128 с.
4. Коваль Е., Митківська Т. Мікологічне обстеження музейних пам'яток. Національний науково-дослідний реставраційний центр України. 2-е вид., випр. та допов. К. : ННДРЦУ, 2014. 240 с.
5. Коротких В. М. Ікона «Богоматір з Немовлям»: особливості іконографії та атрибуції. Могилянські читання 2017. Збереження і дослідження культурної спадщини України: люди, ідеї, візії. Зб. наук. праць. К.: НКПІКЗ, «Фенікс», 2018. 420 с.
6. Коротких В. М., Вишневецький В. Й. Мікологічні дослідження ікони «Богоматір з Немовлям» др. пол. XVIII ст. Молода мистецька наука України. XX наукова конференція молодих науковців, докторантів, аспірантів, магістрів, студентів / збірник матеріалів. Х : ХДАДМ, 2017. 256 с.
7. Осадча О. Художні та композиційні особливості хатніх ікон різних регіонів України. Соціум. Наука. Культура. Матеріали дев'ятої міжнародної науково-практичної інтернет-конференції 24–26 січня 2012 року : зб. наук. праць. К., 2013.
8. Пономаревська О. Регіональні особливості народної іконографії Пресвятої Богородиці кін. XVIII-XIX ст. (на матеріалах Київщини та Чернігово-Сіверщини). URL: <http://www.refs.in.ua/drugi-kulishevi-chitannya-z-filosofiyi-etnokuleturni.html?page=19>
9. Романів-Тріска О., Молодий О., Кісь А. Народна ікона Чернігівщини. Альбом. Інститут колекціонерства українських мистецьких пам'яток при НТШ. Львів. 2015. 426 с.

REFERENCES

1. Akymenko S. (2011) Pershi staroobryadnytski oseredky na Chernihivshchyni [The first Old Believer communities in the Chernihiv region]. *Siverianskyi litopys*. Chernihiv, 180 p. [in Ukrainian].
2. Beever R. E., Bollard E. G. The Nature of the Stimulation of Fungal Growth by Potato Extract. *Journal of General Microbiology*. 1970. Volume. 60, No.3.
3. Doluda, A.O., Puklich, O.S., Manzhelii, T.S. (2021). Doslidzhennia ob'iektiv zhyvopysu ta tvoriv iz keramiky [Study of painting objects and ceramic works]. Kharkiv: NNC "ISE" im. Zasl. prof. M.S. Bokariusa, 128 p. [in Ukrainian].
4. Koval E., Mytkivska T. (2014) Mikolohichne obstezhennia muzeinykh pamiatok. Natsionalnyi naukovo-doslidnyi restavratsiinyi tsentr Ukrainy [Mycological Examination of Museum Artefacts. National Research and Restoration Center of Ukraine]. 2-e vyd., vypr. ta dopov. – National Scientific Research Restoration Center of Ukraine. 240 p. [in Ukrainian].
5. Korytkikh V. M. (2018) Ikona «Bohomatyri z Nemovliam»: osoblyvosti ikonohravii ta atrybutsii. [Icon "Mother of God with Child": Features of Iconography and Attribution] *Mohylianski chytannia* 2018. Zberezhennia i doslidzhennia kul'turnoi spadshchyny Ukrainy: liudy, idei, vizii. Zb. nauk. prats. – Kyiv: NKPIKZ, "Feniks" 420 p. [in Ukrainian].
6. Korytkikh V. M., Vyshnevskiy V. I. (2017) Mikolohichni doslidzhennia ikony «Bohomatyri z Nemovliam» dr. pol. XVIII st. [Mycological Studies of the Icon "Mother of God with Child" from the Second Half of the 18th Century] *Moloda mystetska nauka Ukrainy*. XX naukova konferentsiia molodykh naukovtsiv, doktorantiv, aspirantiv, mahistriv, studentiv, zbirnyk materialiv. – Kharkiv: KhDADM 256 p. [in Ukrainian].
7. Osadcha O. (2013) Khudozhni ta kompozytsiini osoblyvosti khatnikh ikon riznykh rehioniv Ukrainy. [Artistic and compositional features of house icons from different regions of Ukraine] *Sotsium. Nauka. Kultura. Materialy deviatoi mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi internet-konferentsii 24-26 sichnia 2012 roku*: zb. nauk. prats. Kyiv, [in Ukrainian].
8. Ponomarevska O. (2008) Rehionalni osoblyvosti narodnoi ikonohrafii Presviatoi Bohorodytsi kin. XVIII-XIX st. (na materialakh Kyivshchyny ta Chernihovo-Siversshchyny). [Regional features of folk iconography of the Holy Mother of God at the end of the 18th – 19th centuries (based on materials from Kyiv region and Chernihiv-Siversshchyna)]. Available at: <http://www.refs.in.ua/drugi-kulishevi-chitannya-z-filosofiyi-etnokuleturni.html?page=19> [in Ukrainian].
9. Romaniv-Triska O., Molodyi O., Kis A. (2015) Narodna ikona Chernihivshchyny. [The Folk Icon of the Chernihiv Region] *Instytut koleksionerstva ukrainskykh mystetskykh pamiatok pry NTSh*. Lviv. 426 p. [in Ukrainian].